

Ռ. Լ. ԽՈՒՐՇՈՒԴՅԱՆ

ԵՂԵՆՆԸ ԵՎ ԲՈԼՇԵՎԻԶՄԸ

Հայերի՝ 1915 թվականի ցեղասպանությունը, որի հետևանքով երիտ-թուրքերը ոչնչացրին ավելի քան մեկուկես միլիոն մարդ, խորապես ավելորդեց համաշխարհային հասարակական կարծիքը: Տարբեր ազգությունների, դավանանքների, սոցիալ-քաղաքական հայացքների, դասակարգերի և խավերի մարդիկ, իրենց պատվի և խղճի թելադրանքով, դատապարտում էին այդ եղեռնագործությունը:

Այդ համապատկերի վրա խիստ աններդաշնակ էր բոլշևիկների և հատկապես նրանց առաջնորդ Վ. Ի. Լենինի լռությունը: Լռում էր մի մարդ, որը 70 տարի շարունակ հրանցվում էր որպես բարձրագույն անհատականություն, «մեր դարաշրջանի մտքի, խղճի ու պատվի» բուն էություն, հայ ժողովրդի «մեծ բարեկամ»: Մարդ, որը գրել է աշխարհում տեղի ունեցող ամեն ինչի մասին, չարձագանքեց մի ամբողջ ժողովրդի արյունալի ցեղասպանությանը: Չնկատե՞ց, թե՞ չցանկացավ նկատել:

Պատասխանի որոնումները մասնագետին տանում են դեպի մեկ այլ խորհրդավոր անձնավորություն՝ Ալեքսանդր Պարվուս: Նրա կենսագրական տեղեկանքը ներկայացված է ռուս մեծ գրող Ալեքսանդր Սոլժենիցինի «Լենինը Ցյուրիխում» գրքում. «Պարվուս (Գեֆանդ) Ալեքսանդր (Իգրայի) Լազարևիչ (1867-1924): Ծննդով Մինսկի նահանգից և (Բերեզինո), մանկությունն անցկացրել է Օդեսայում: 1885 թվականին ավարտել է Օդեսայի գիմնազիան, 1891 թվականին՝ Բազելի համալսարանը: Սկսել է հաջողությամբ տպագրվել ձախ գերմանական մամուլում («Հրապարակախոսական հեղափոխություն»), գերմանական սոցիալ-դեմոկրատներին կապում էր ռուսների (Պլեխանով, Պոտրևսով) հետ: Կազմակերպել է «Իսկրայի» տպագրումը Լայպցիգում և ինքն էլ

տպագրվել է այնտեղ: Իր հրապարակախոսության համար վտարվել է գերմանական տարբեր երկրամասերից, տեղափոխվել այլ երկրամասեր: Պետերբուրգի 1905 թ. Խորհրդի փաստացի ղեկավարը մի քանի ամիս բանտարկվել է Կրեստիում և Պետրոպոլսկայան ամրոցում, վարչական կարգով երեք տարով արտաքսվել է Պետերբուրգից, մեկնել արտասահման: Խիստ քննադատել է գերմանական քաղաքականության «ռուսական կուրսը» (մերձեցումը), որը նկատվում էր 1907 թվականից, 1910-1915 թթ. եղել է Թուրքիայում և Բուլղարիայում, հարստացել, եղել է Թուրքիայի և Բուլղարիայի կառավարություններին առնթքեր ֆինանսական խորհրդական՝ նրանց համաշխարհային պատերազմ մտնելու ժամանակ: 1915 թվականի փետրվարից բանակցություններ է վարել գերմանական արտգործնախարարության հետ: Նախաձեռնել և մասնակցել է ռուսական հեղափոխության նախապատրաստման և Ռուսաստանը պատերազմից դուրս բերելու գործընթացին: Առևտրի բողի տակ գերմանական դրամ է ուղարկել ռուս հեղափոխականներին, Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո՝ բացառապես բոլշևիկներին, նրանց հնարավորություն տալով արագորեն ամրապնդել իրենց մամուլն ու կազմակերպությունը, որը շատ թույլ ու սակավաթիվ էր մինչև 1917 թվականի փետրվարը¹:

Ալեքսանդր Պարվուսը կարևորագույն դեր է խաղացել նաև գերմանական շահերը Օսմանյան կայսրությունում ներկայացնելու, երիտթուրք, ապա քեմալական վարչակարգերի հետ հարաբերվելու ասպարեզում: Սոցիալ-դեմոկրատական հնչյալյան կուսակցության ղեկավարներից մեկը՝ Սապահ-Գյուլյանը, «Պատասխանատուները» աշխատության մեջ այդ անձնավորության մասին գրում է. «Պարվուսը՝ հրեական ծագում ունեցող հայտնի մի սոցիալիստ, որ ավստրիական մի քանի թերթերի, ի թիվս այլոց, «Արբայտեր Ցայտունգի» աշխատակից-թղթակիցն էր, ուներ սոցիալիստական մի քանի գրվածքներ և բավականին էլ վարկ, հեղինակություն էր վայելում: Նա շատ մոտիկ էր իթթիհատականներին. նրանց վստահելի մարդն էր. աշխատակցում էր թուրք մի քանի պարբերականների, գլխավորապես «Շեօն Թյուրք» անունով ֆրանսարարքերին: Արտասահմանյան թերթերին տված իր տեղեկություններով նա մեծապես նպաստեց Իթթիհադի կուսակցության ազդեցությանը: Իթթիհադականները նրանից ավելի լավ պաշտպան չէին կարող գտնել»²:

¹ А. Солженицин, Ленин в Цюрихе, Париж, 1975, с. 234-235.

² У. Шахш-Гюльям, Պարսիսիանսիտները, Բեյրութ, 1974, էջ 295:

Այս նկարագրի հետ մեկտեղ Սապահ-Գյուլյանը հայտնում է մի կարևոր տեղեկություն ևս: Պարվուսը Սապահի հետ հանդիպելիս առաջարկել էր սպազգայնացնել երկու հայ հեղափոխական կուսակցությունները՝ Հնչակն ու Դաշնակցությունը, ձուլելով նրանց մի զուտ սոցիալիստական կուսակցության մեջ, և այն էլ՝ մի երկրում. որտեղ նույնիսկ պրոլետարիատ չկար: Ու՞մ էր ձեռնտու ցեղասպանության շեմին Թուրքիայում հայ ազգային կուսակցությունների վերացումը: Նման սադրիչ առաջարկի հեղինակի մասին Սապահ-Գյուլյանը ավելացնում է. «Պարվուսը մեծ ծառայություն էր, որ մատուցանում էր Իթքիհատին»¹:

Պարվուսի այլ «ծառայությունների» մասին կարևոր տեղեկություններ է հայտնում իր հուշերում Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության ղեկավար գործիչներից մեկը՝ Վահան Փափազյանը (Կոմս). «Պարվուսը միջազգային չափանիշով՝ առեղծվածային ու խորհրդավոր անձ մըն էր... խոշոր և հաստ, հիպոպոտամի գլխով, ռուսներով և դուրս ինկած աչքերով, տարիքը 50-նոց կը լիներ: Պոլիս կապրեր իբր 8 թե 10 ավստրիական և գերմանական սոց. դեմոկրատական թերթերու թղթակից: Բազմակողմանի զարգացումով, հայտնի սոցիալ-դեմոկրատ էր, 1905-ի ռուսական հեղափոխական շարժումներու կարևոր դերակատարներն մեկը:

Մեզ շատ մօտ կը պահեր ինքզինքը. հաճախ «Ազատամարտ» կուզար, ընկերներուն կայցելեր, խորհուրդներ ու թելադրություններ կըներ: Փոքրիկ կասկած մը ունեինք իր դերի մասին, կը թվեր, որ գերման կառավարության քաղաքական գործակալ էր միաժամանակ: Պարզ, մատչելի ընկեր էր կարծես՝ չափեն ավելի անպարար և ճարպիկ: 1914-ի պատերազմի ատեն միայն պարզվեցավ անոր դերը: Նախ՝ մեկենիմեկ միլիոնատեր դարձավ՝ իբրև ձեռնարկուն և մատակարարը թյուրք կառավարության, անոր հաշվույն գնելով մեծաքանակ ածուխ ու հացահատիկ: Ավելի վերջը, ճշտվեցավ անոր երկկողմանի քաղաքական գործակալ ըլլալու մեր կասկածը»²:

Հայտնի ռուսական գրող, ծագումով հայ Նինա Բերբերովան իր «Երկաթյա կին» գրքում կարևորում է այն փաստը, որ Պարվուսը Բալկանյան պատերազմի ժամանակ «աշխատում էր թուրքական ինտալսուզությունում»³, և որ 1915 թ. «Պարվուսը դարձավ գերմանական գերագույն սպայակուլտի գլխավոր խորհրդատուն Ռուսաստանի հարցում»⁴:

¹ Նույն տեղում, էջ 298:

² Վ. Փափազյան, Իմ հուշերը, հ. 2, Բիլոր, 1952, էջ 173-174:

³ Н. Н. Берберова, Железная женщина, М., 1991, с. 173.

⁴ Նույն տեղում, էջ 173-174:

Պարվուսին տրված այս բնութագրերը ամփոփում է ռուս դիվանագետ Անդրեյ Մանդելշտամը՝ «պարզապես գերմանո-թյուրք փրոպագանդա»¹:

Իսկ ի՞նչ առնչություն ունեն գերմանա-թուրքական գործակալը Լենինի հետ:

1915 թվականի մայիսին Պարվուսը՝ հատկապես Լենինի հետ հանդիպելու համար ժամանեց Բեռն. «Մեկնելով Շվեյցարիա, գրում է Սոլժենիցինը. «Պարվուսն ամենից ավելի կանխավայելում էր Լենինի հետ հանդիպումից ունենալիք հաջողությունը: Վաղուց էր հնացել նրանց մյուսխենյան ծանոթությունը, նրանք տարիներով չէին տեսնվել, բայց Պարվուսի աշխուրջ հայացքը երբեք տեսադաշտից բաց չէր թողնում Եվրոպայի այդ միակ անկրկնելի սոցիալիստին, որը միանգամայն անաչառ էր, զերծ նախապաշարմունքներից, մաքրամտությունից, գործի ցանկացած շրջադարձում պատրաստ էր ընդունել հաջողություն բերող հարկավոր մեթոդը, միակ դաժան իրատեսին, որը երբեք չէր հրապարկում պատրանքներով. սոցիալիզմի երկրորդ իրատեսին՝ Պարվուսից հետո»²:

Լենինին Պարվուսը բացահայտում էր իր նպատակները. «Ես կազմել եմ միակ մեծ պլանը: Ես այն ներկայացրել եմ գերմանական կառավարությանը: Եվ այդ պլանի համար, եթե ուզում եք իմանալ, ես կստանամ քսան միլիոն: Բայց գլխավոր տեղն այդ պլանում ես հատկացրել եմ Ձեզ»³:

Ըստ նրա, ամենից առաջ հարկավոր էր. «Միասնական ղեկավարության տակ հավաքել բոլոր ուժերն ու բոլոր միջոցները, միասնական շտաբից ղեկավարել կենտրոնական տերությունների, ռուս հեղափոխականների և ծայրամասերի ժողովուրդների գործողությունները...: Պլանը համառոտն պնդում էր, թե գերմանական ոչ մի հաղթանակ վերջնական չէ, առանց Ռուսաստանում տեղի ունենալիք հեղափոխության. չմասնատված Ռուսաստանը կմնա որպես մշտական անմար սպառնալիք: Բայց նաև ոչ մի առանձին ուժ չի կարող ավերել ռուսական ամբողջը, այլ միայն միասնաբար նպատակամղված նրանց դաշինքը. սոցիալիստական հեղափոխության և ազգային հեղափոխության համատեղ պայքարում Գերմանիայի դրամական և նյութական օժանդակության պայմաններում»⁴:

¹ Տես Սապահ-Գյուլյան, Պարսիսիաներունները, էջ 295:

² А. Солженицин, Ленин в Цюрихе, с. 120.

³ Նույն տեղում, էջ 111:

⁴ А. Солженицин, Ленин в Цюрихе, с. 114-115.

Այդ պայթյունն, ըստ Պարվուսի, լինելու էր հետևյալ սցենարով. «Գլխավոր լծակը ուկրաինական շարժումն է, առանց ուկրաինական նեցուկի՝ ռուսական շենքը կփլվի: Ուկրաինական շարժումը կփոխանցվի այնուհետև Կուբանի կազակներին. գուցե տատանվեն նաև Դոնի կազակները: Բնական է՝ համագործակցությունը նաև առավել հասուն, գրեթե արդեն ազատ ֆինների հետ. նրանց հեշտ է զենք ուղարկելը, իսկ նրանց միջոցով՝ Ռուսաստան: Լեհաստանը միշտ հինգ ռուպե հետո պատրաստ է հակառուսական ապստամբության և միայն սպասում է ազդանշանի: Ապստամբած Լեհաստանի և Ֆինլանդիայի միջև կալեկոծվի նաև Մերձբալթյան երկրամասը (մի այլ տարբերակով Պարվուսը նախատեսում էր, որ Օստլեյան նահանգները հաճույքով կմիանան Գերմանիային)...: Կովկասը կտրտված է և նրան դժվար կլինի գրգռել, բայց Թուրքիայի մուսուլմանական ազիտացիայի միջոցով նրան կհանենք ղազալաթի՝ սրբազան պատերազմի»¹:

Թուրքիայում Պարվուսի գործունեության վերաբերյալ Մուլթենիցիներ տալիս է հատուկ պարզաբանում. «Բարձրանալով երիտթուրքերի օրոք, իր ֆինանսական հանճարը ռուսական ծառի բունը կտրող կացնից վերածելով թուրքականը սնող այգեպանի բահի... Պարվուսը դեսուդեն էր նետվում իր գաղտնի քայլերով, համոզելով կառավարողներին, որ միայն Գերմանիայի կողմում Թուրքիան կազատվի իր անվերջ կապիտուլյացիաներից, նա շտապում էր սարքավորում և պահեստամասեր հասցնել թուրքական երկաթուղիների և ջրաղացների համար, ցորեն մատակարարել թուրքական քաղաքներին, որպեսզի Թուրքիան աշնանը ոչ թե պարզապես պատերազմ հայտարարի, այլ և հնարավորին չափ արագ իրական պատերազմական գործողություններ սկսի Կովկասում»²:

Պատմական դեպքերի հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ Պարվուսի պլանը համաձայնեցված էր նաև թուրքական կառավարության հետ: Այլ կերպ չէր կարող լինել: Գերմանա-թուրքական գործակալը, բնականաբար, պարտավոր էր, Գերմանիայի և Թուրքիայի շահերից ելնելով, պլանը համաձայնեցնել երկու պետությունների կառավարությունների հետ, որոնք պետք է վճարեին դրա համար:

Երիտթուրքերը գործում էին Պարվուսի դեղատոմսերով: Միմյոն Վրացյանը «Հայաստանի Հանրապետությունը» գրքում պատմում է.

1 Նույն տեղում, էջ 117:

2 Նույն տեղում, էջ 112:

«1914 թ. հունիսին Էրզրումում բացվում է Հ. Յ. Դաշնակցության 8-րդ համագումարը:

Համագումարի աշխատանքներն ավարտված էին արդեն, երբ Էրզրում հասան Իթքիհաղի լիազորներ Բեհադդին Շաքիրը և Նաջի բեյը, իրենց հետ բերելով մի քանի տասնյակ պարսիկ-աղդրեջանցի զործակալներ ու մարտիկներ: Իթքիհաղի լիազորներն առաջարկեցին Հ. Յ. Դաշնակցության ներկայացուցիչներին, որ դաշնակցականները ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում միանան թուրքերին՝ աշխատելով ռուսների դեմ ապստամբեցնել կովկասահայերին: Նրանք պնդում էին, որ վրացիք և կովկասյան թուրքերը (իմա՝ աղդրեջանցիները- Ռ. Խ.) արդեն տվել են իրենց համաձայնությունը և սկսել են պատրաստվել ապստամբության: Եվ հիրավի, իթքիհաղական լիազորների հետ Էրզրում էին եկել և կովկասից թուրքեր, որոնք հավաստիացնում էին, թե գնում են Կովկաս՝ խռովություններ և ապստամբություններ առաջ բերելու և պատերազմի պարագային, ռուս բանակի թիկունքը կազմալուծելու նպատակով»³:

Սապահ-Գյուլյանի տեղեկությունների համաձայն, Պարվուսը «իր մասնավոր հովանավորության տակ առնելով Կ. Պոլսո մեջ ապաստանող մի քանի վրացի սոցիալիստների, նրանց ուղարկել էր աջարների մեջ՝ ռուս պետության դեմ ապստամբություն հանելու»²:

Թուրքիան ցանկանում էր Գերմանիայի օգնությամբ իրագործել իր պանթուրքիստական, զավթողական պլանները Անդրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի, Ղրիմի, Իրանական Աղդրեջանի, մերձվոլգյան շրջանների և Միջին Ասիայի նկատմամբ: 1914 թ. օգոստոսի 6-ին, պատերազմի հայտարարման առաջին օրերին, պայմանագիր կնքվեց Թուրքիայի և Գերմանիայի միջև, որի 5-րդ հոդվածում ասվում էր. «Գերմանիան կը հարկադրել շտկել Օսմանյան կայսրության արևելյան սահմաններն այն ձևով, որ ապահովվի Տաճկաստանի անմիջական շփումը Ռուսաստանում ապրող մահմեդական բնակչության հետ»³: Պատերազմի մեջ մտնելու կապակցությամբ հրատարակված կոչի մեջ Օսմանյան Թուրքիայի կառավարությունը գրում էր. «Չմոռանանք, որ համաշխարհային պատերազմին մեր մասնակցության նպատակը մեզ սուկ վերահաս սպառնացող կորուստ չէ, այլ մենք կհետապնդենք ավելի անմիջական նպատակ մը- մեր ազգային իտեալին իրականացումը: Մեր ժողովրդին և

1 Ս. Արագյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Քեյրուք, 1958, էջ 8:

2 Ս. Սապահ-Գյուլյան, Պարասիականությունը, էջ 296:

3 «Վեմ», 1937, N 3, հուլիս-սեպտեմբեր, էջ 83:

հայրենիքին ազգային խտեալը մեզի մէկ կողմէ կը մղէ խորտակելու Մոսկովյան թշնամին, ատով հասնելու մեր կայսրության համար բնական սահմանի մը, որուն մեջ կը պարփակվին ու կը միանան մեր բոլոր ազգակից եղբայրները»¹:

Եվ այսպես, համաձայն Պարվուսի պլանի՝ Գերմանիայի դրամական ու նյութական օգնությամբ, ռուսական կայսրությունը մասնատվում էր և կործանվում, նրա տարածքների հիմնական մասն անցնում էր Գերմանիային և Թուրքիային:

Ճիշտ չի լինի, ելնելով պատմության վերը շարադրված իրադարձությունների գլխավոր մասնակիցների ազգային պատկանելության փաստից, Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ ցուցաբերած մերժողական վերաբերմունքում տեսնել սիոնիզմի ազդեցությունը:

Հրեական ազգային-քաղաքական միտքը սերվել է հիմնականում Ռուսաստանում, տեղական միջավայրում: Եւ դա պատահական երևույթ չէր: Հարցն այն էր, որ հակասեմիտիզմը միայն Ռուսաստանում էր պաշտոնական օրենսդրական ճանաչում գտել: Ռուսաստանում միայն հրեաների համար 1791-1917 թթ. գոյություն ունեւ օրենք, որով նրանց թույլատրվում էր բնակվել որոշակի տարածքներում: Ընդ որում, այդ տարածքների սահմանները տարեցտարի սեղմվում էին: Ուսումնական հաստատություններ ընդունվելու համար հրեաների առջև դրված էին սահմանափակումներ: Պետական մակարդակով, պարբերաբար, կազմակերպվում էին հրեական ջարդեր:

Հրեական ազգային-քաղաքական միտքը հրեական հարցը լուծելու երկու ուղի էր տեսնում²: Առաջինը՝ պատմական իրավունքի վրա խարսխված պահանջատիրությունն էր, պատմական Հայրենիքի ազատագրումը, հրեական անկախ պետականության ստեղծումը, որը պատմության մեջ մտել է սիոնիզմ անունով: Սիոնիզմը հրեաների ազգային գաղափարախոսությունն է³: Երկրորդը՝ համաշխարհային հեղափոխության միջոցով մարդկության ապագայնացումն էր, ինտերնացիոնալիզացիան, որի արդյունքում կազատագրվեին ամբողջ աշխարհում սփռված հրեաները: Այդ ուղղությունն էին որդեգրել հրեական ծագում ունեցող բոլոր մարքսիստները, որոնք դեմ էին հրեական ազգային պե-

տության ստեղծման գաղափարին և այդ պատճառով էլ պայքարում էին սիոնիզմի դեմ: Բացառություն էր կազմում Լև Տրոցկին (Բորնշտեյն), որը տարագրության տարիներին՝ 1937 թվականին, նկատի ունենալով հրեաների տարագրության ողբերգական հետևանքները ֆաշիստական Գերմանիայում և բուլշևիկյան Ռուսաստանում, հանգեց հրեական ազգային պետության ստեղծման անհրաժեշտության գաղափարին⁴:

Պարվուսը, որպես մարքսիստ, նույնպես չէր բաժանում սիոնիզմի գաղափարախոսությունը, և գտնում էր, որ հրեաների ազատագրությունը կզգ համաշխարհային հեղափոխության շնորհիվ: Սակայն Ռուսաստանի հրեային բնորոշ ատելությունը ցարական ինքնակալության նկատմամբ, անշուշտ, դրել էր իր կնիքը նրա մտածելակերպի և գործելակերպի վրա, որի պատճառով նա գտնում էր, որ համաշխարհային հեղափոխության առաջին գոհը պետք է դառնա Ռուսաստանը:

Պատմաբան Իգոր Բունիչը համոզիչ կերպով բացահայտում է Պարվուսի մտածելակերպը. «Ինչպե՞ս մեր՝ համաշխարհային պրոլետարիատի կողմից, օգտագործել պատերազմը և որոշել՝ ու՞մ կողքին կռվել: Բոլորին հայտնի է, որ աշխարհի ամենահզոր սոցիալ-դեմոկրատիան՝ Գերմանիայի սոցիալ-դեմոկրատիան է: Եթե սոցիալիզմը Գերմանիայում ջախջախվի, նա կջախջախվի ամենուրեք: Դեպի համաշխարհային սոցիալիզմը տանող ճանապարհը Գերմանիայի ռազմական ջանքերին սատար կանգնելն է: Իսկ այն, որ ռուսական ցարիզմը կռվում է Անտանտի կողմում, պարզից էլ պարզ մեզ ցույց է տալիս, թե ով է սոցիալիզմի իսկական թշնամին: Եվ այսպես, ամբողջ աշխարհի բանվորները պետք է կռվեն ռուսական ցարիզմի դեմ: Համաշխարհային պրոլետարիատի խնդիրն է՝ Ռուսաստանի ոչնչացնող ջախջախումը և հեղափոխությունն այնտեղ: Եթե Ռուսաստանը չապակենտրոնանա և չդեմոկրատացվի, վտանգը կսպառնա ամբողջ աշխարհին: Եվ քանի որ Գերմանիան է տանում մոսկովյան իմպերիալիզմի դեմ մղվող պայքարի գլխավոր ծանրությունը, ապա հեշտ է հանգել միակ ճիշտ եզրակացությանը. Գերմանիայի հաղթանակը սոցիալիզմի հաղթանակն է»²:

Պարվուսի պլանն ավարտվում էր հետևյալ հեռանկարով. «Եվ կենտրոնացված Ռուսաստանն ընդմիշտ կկործանվի: Ներքին պայքարը մինչև հիմքերը կցնցի Ռուսաստանը: Գյուղացիները կսկսեն ուժով հողը խլել կալվածատերերից: Զինվորները խմբերով կփախչեն խրատատներից՝

1 *Shi u Isaak Doycher, Trotskiy v izgnanii, M., 1991, c. 408-409.*

2 *И. Бунич, Золото партии, СПб., 1992, с. 35.*

1 *Չարիանդ, Միացյալ անկախ Թուրանիա, Արևմ. 1987, էջ 107:*

2 *Shi u Doycher, Zoloto, M., 1993, c. 188-194.*

3 *Նույն փոփոխում, էջ 191:*

4 *Shi u A. B. Volkov, P. G. Tarasov, Gosudarstvo Izrael i Vsemirnyy evreyskiy kongress, M., 1991, c. 71.*

ապահովելու իրենց մասը հողի բաժանման ժամանակ: Կապտամբեն սայաների դեմ, կզնդակահարեն գեներալներին. բայց հեռանկարի այդ մասը հարկ է թաքցնել, այն կարող է տհաճ մախազագացումներ առաջացնել պրոսագիների մոտ:

Սակայն, դա դեռևս բոլոր չէ: Ռուսաստանը ներսից քայքայել ավելի չպտոպագանդալով, նրա վրա տեղալ համաշխարհային մամուլի ամբողջ թշնամանքը: Հակացարական կամպանիա կսկսեն տարբեր երկրների սոցիալիստական թերթերը, սակայն ձախից աջ ընդգրկելով, այդ հալածանքը հետո կհրապուրի լիբերալ մամուլին, այսինքն՝ ամբողջ աշխարհի մամուլի մեծամասնությանը: Եվ, ընդամեն, հատկապես կառնոր է ընդգրկել Միացյալ Նահանգների հասարակական կարծիքը: Իսկ ցարիզմի մերկացումով՝ միաժամանակ կապաթողարկվի և կխարխլվի ամբողջ Անտանտը»¹: Ահա թե ինչ էր առաջարկում Լենինին Պարվուսը:

Ամփոփելով նյութը, Մուլժենիցինը նկատում է. «Տեսականորեն, ընդհանուր առմամբ, Լենինն այս ամենը ձեռնարկել էր դեռ պատերազմի սկզբում: Ընդհանուր առմամբ, Լենինն այդ էր ուզում, դրան էր ձգտում: Բայց Պարվուսի պլանը ապշեցնում էր գործնականությամբ և կոնկրետությամբ»²:

Այսպիսով, կողմերի քաղաքական ըմբռումները լիովին համընկնում էին, ինչը և հանգեցրեց Պարվուս-Լենին խոր քողարկված գործարքին: Գերմանա-բուրժուական գործակալ Պարվուսի պլանը, փաստորեն, վերածվեց Պարվուս-Լենին պլանի:

Ինչպես տեսանք, Պարվուսի պլանը ներկայացվել էր գերմանական կառավարությանը, որի համար նա պետք է ստանար 20 միլիոն: Ընդ որում, ըստ Պարվուսի, նրա ներկայացրած պլանում «զլխավոր տեղը» պատկանում էր Լենինին: Հասկանալի է, որ եթե Պարվուսը 1915 թ. իր պլանի համար պետք է ստանար 20 միլիոն, ապա «զլխավոր տեղը» գրավող Լենինը ևս պետք է վարձատրվեր համապատասխան ձևով: Գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիայի պարագլուխ Էդուարդ Բերնշտայնի փաստարկված կարծիքով, 1917 թ. միայն Լենինը և իր նվիրյալները ստացել էին արդեն 50 միլիոնից ավելի ոսկի մարկ³: Տասնամյակներ շարունակ շրջանառության մեջ գտնվող լուրերն այն մասին, որ բոլ-

1 А. Солженицын, Ленин в Цюрихе, с. 117-118.

2 Նույն տեղում, էջ 132:

3 Ш. А. Волкогонов, Ленин. Политический портрет, книга I, М., 1994, с. 222.

շևիկներն իրոք գումարներ են ստացել արտասահմանից, իր հաստատումը ստացավ վերջերս ռուս ճանաչված պատմաբան Դ-միտրի Վոլկոզոնովի կողմից, որն ուսումնասիրել էր ԽՍՀՄ-ի Քաղբյուրոյի գաղտնի արխիվային ֆոնդերը: Նա «Լենին. քաղաքական դիմանկար» երկհատորյակում գրում է. «Փաստաթղթերը վկայում են, որ բոլշևիկների հեղափոխական ակտիվացման և նրանց ցույց տրված ուղղակի ֆինանսական օգնության լայնածավալ գործողությունում գերմանական կողմից մասնակցում էին Վիլհելմ II-ը, գեներալ Լյուդենդորֆը, գործարար գաղափարախոս Պարվուսը, կանցլերներ ֆոն Բետման-Հոլվեգը և կոմս ֆոն Քյուլմանը, Մոսկվայում գերմանական դեսպաններ՝ կոմս ֆոն Միրբախը և բարոն ֆոն Ռոմբերգը, գերմանական զանձապահության քարտուղար Չիզֆրիդ ֆոն Ռեդերնը, ավելի մանր դեմքեր:

Բոլշևիկների կողմից այդ ներկայացմանը մասնակցում էին Գանեցկի-Ֆյուրստենբերգը, Կրասիկը, Իոֆֆեն, Կոզլովսկին, Կեսկուլան, Ռադեկը, Ռակովսկին, մի շարք այլ դեմքեր»¹:

Իսկ ինքը՝ Լենինը՝

Դ. Վոլկոզոնովը գրում է. «Ինքը, որպես փորձառու դերուսույց, գտնվում էր կուլիսներում և հետևում էր, թե ինչպես է ընթանում ներկայացումը, որը ստեղծվել էր իր մասնակցությամբ»²: Լենինը շատ էր ցանկանում հասնել քաղաքական հաղթանակի, նա տարված էր իշխանությունը գրավելու մոլուցքով: Համաշխարհային պատերազմը շարունակվում էր, և պատերազմում ցարական Ռուսաստանի պարտությունը հաղթանակի ուղի էր բացում Լենինի համար: Մյուս կողմից էլ, դրանով իսկ իրականացվում էր Գերմանիայի և նրա դաշնակից Թուրքիայի հաղթանակը, որը հանդիսանում էր Պարվուս-Լենին պլանի հիմնական գաղափարը: Եվ Լենինն առանց տատանվելու բռնեց այդ ուղին: Եվ թեկուզ ճանապարհին ամբողջ ժողովուրդներ կործանվեին: Գլխավորը հեղափոխության հաղթանակն էր, իշխանության գրավումը:

Պարվուսի պլանը իրականացնելու համար Լենինն առաջ քաշեց «Պատերազմում իր կառավարության պարտության» կարգախոսը: Գործնականում այդ կարգախոսը նշանակում էր ցարական Ռուսաստանի պարտությունը, նրա տարածքների մասնատումը, Գերմանիայի և Թուրքիայի հաղթանակը: Իսկ Թուրքիայի հաղթանակը հայ ժողովրդին բերելու էր անհամար կորուստներ, ազգային ողբերգություն: Հայ բոլ-

1 Նույն տեղում, էջ 224.

2 Նույն տեղում:

շնիկները կորորեն հետևեցին լեճինյան քաղաքակառուցությանը և օբյեկտիվորեն ուղի հարթեցին սեփական ժողովրդի կործանման համար: «Թքել եմ Ռուսաստանի վրա, քանզի բուշնիկ եմ»¹: Լեճինի այս «քևավոր» ասույթը իր հայրենիքի մասին հայ բուշնիկները գործնականում կիրառեցին Հայաստանի հարցում:

Հասկանալի է, որ կենսագործելով Գերմանիայի և Թուրքիայի հաղթանակի, Ռուսաստանի պարտության Պարվուս-Լեճին պլանը, որը և հանգեցրեց հայ ժողովրդի ողբերգությանը, Լեճինը, բնականաբար, չպետք է «նկատեր» մարդկությանը ցնցած Հայոց Մեծ եղեռնը:

Մեր եզրակացության օգտին վկայող նաև ուրիշ փաստեր կան: Եթե 1912-1914 թթ. լեճինյան «Պրավդան» հրապարակում էր հողվածներ, որոնցում դատապարտվում էին Թուրքիայում հայերի հալածանքները, ապա 1915 թվականի մայիսից, Պարվուսի հետ հանդիպումից հետո, Լեճինը և նրա մերձավոր վտարանդի շրջապատը (Գանեցկի, Բուխարին, Ռադեկ, Ուրիցկի և ուրիշներ) լռության էին մատնում մի ամբողջ ժողովրդի ցեղասպանությունը:

Ժամանակակից լեճինյանների երկշտ հակաճառությունները, թե իբր Լեճինը պաշտոնապես իր վերաբերմունքը Եղեռնի նկատմամբ մի շարք սոցիալիստների հետ համատեղ գրավոր կերպով արտահայտել է ցիմներվալոյան (1915) և կինտալյան (1916) կոնֆերանսներում, չի դիմանում որևէ քննադատության: Կոնֆերանսի նյութերը, որոնք վաղուց տպագրված են, ապացուցում են, որ այնտեղ ընդհանրապես հայ ժողովրդի ցեղասպանության հիմնահարցը ոչ մեկի կողմից չի բարձրացվել, չի քննարկվել և չի արձանագրվել: Եվ պատահական չէ, որ նույնիսկ «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» ժողովածուն կազմողները չկարողացան գետեղել այդ գրքում գոնե մի տող վերոհիշյալ կոնֆերանսների փաստաթղթերից:

1915 թ. Շվեյցարիայի իրողություններին անտեղյակ ընթերցողը կարող է առարկել, իսկ եթե Լեճինը չգիտեր ցեղասպանության մասին: Բայց չիմանալ հնարավոր չէր: Ամբողջ աշխարհի թերթերը հեղեղված էին բարբարոսության այդ խայտառակ ակտի մասին մանրամասն հաղորդագրություններով: Իսկ Լեճինի կենսագրական ժամանակագրությունը, որը սիրով կազմել են նրա խորհրդային ջատագովները, հաճկատարությամբ հաղորդում է, թե քննարկվող շրջանում ինչպես էր Իլլիչը

¹ И. Бунич, *Золото партии*, с. 17.

անրուն գիշերներ անցկացնում Շվեյցարիայի գրադարանում՝ ընթերցելով միջազգային մամուլը:

1915 թվականի սեպտեմբերի 9-ին «Ժուրնալ դը Ժնև» խոշորագույն շվեյցարական թերթն իր առաջնորդող նվիրեց Հայոց եղեռնին: Լրագիրը գրում էր. «Ներկա ժամանակ տեղի է ունենում այնպիսի հրեշավոր գործողություն, որի համեմատ գունագրկվում է ամեն ինչ. կատարվում է մի ամբողջ ժողովրդի բարբարոսական ոչնչացում»¹: Թերթում տպված նյութին արդեն սեպտեմբերի 10-ին արձագանքեց, նույնպես տարագրության մեջ գտնվող, թուրք գեներալ Շերիֆ փաշան, որն իր նամակում, ուղղված թերթի խմբագրությանը, մասնավորապես նշում էր. «Պրն խմբագիր: Թույլ տվեք, ի հավելումն պերճախոս հողվածի, որը գետեղված է Չեր հարգարժան լրագրում, հայտնել իմ անձնական վերոկոնքն այն մեթոդների հանդեպ, որոնք կիրառվում են «Միություն և առաջադիմություն» արյունաշոշուկ կոմիտեի կողմից»²:

Բայց, համաշխարհային հեղափոխության առաջնորդի մոտ, որը տիրապետում էր շատ լեզուների, բառեր չգտնվեցին նույնիսկ ռուսերենով ցավակցություն հայտնելու համար: Չանգվածային տեռորը պետական քաղաքականություն դարձրած, համակենտրոնացման ճամբարների հիմնադիր, մի ակնթարթում Ռոմանովների ամբողջ գերդաստանը ոչնչացրած այդ մարդն, անտարակույս, գտնվում էր քաղաքակիրթ մարդկությանը բնորոշ պատվի և բարոյականության կորոլիմատների համակարգից դուրս:

Լեճինի և նրա նվիրյալների համար ցեղասպանությունը հանդիսանում էր գործունեության միանգամայն ընդունելի մեթոդ: Ռուս գրող Վլադիմիր Մոլոտիսինն իր «Ցերեկվա լույսով» գրքում օգտագործում է Լեճինի մի նամակ, որում վերջինս պահանջում է, կարմիրների նահանջի դեպքում, հրկիզել Բաքուն և նրա բնակչությանը: Հետագոտող Բ. Պուգաչևը, որը հայտնագործել է այդ նամակը լեճինյան փակ արխիվում, մասնավորապես ընդգծում է. «Լեճինի նամակները նրան բնութագրում են որպես ծայրահեղ դաժան մարդու, ավելին՝ որպես մարդատյաց անձի»³:

Արդյո՞ք Լեճինի նաև այդ անձնական հատկանիշով չի բացատրվում այն, որ նա «նկատեց» հայերի ցեղասպանությունը Բաքվում 1918 թ. սեպտեմբերին, երբ երիտթուրքերը՝ մուսավաթականների օգնությամբ,

¹ *Геноцид армян в Османской империи*, Ереван, 1982, с. 355.

² *Նույն փեդում*, էջ 357:

³ В. Солоухин, *При свете дня*, М., 1992, с. 216.

ոչնչացրին 30 հազար հայ: Չիմանալ Հայոց ցեղասպանության այդ նոր խայտառակ փաստի մասին նա չէր կարող, քանզի Լենինի կրեմլյան գրադարանում գտնվում էր Բախշի Իշխանյանի «Բաքվի մեծ սարսափները» արժեքավոր գիրքը ռուսերեն լեզով, որը նվիրված է 1918 թ. սեպտեմբերյան ողբերգական դեպքերին: Լենինի բարոյականությունը շատ դիպուկ է բնորոշել ռուս նշանավոր փիլիսոփա Նիկոլայ Բերդյաևը. «Լենինը թույլ էր տալիս պայքարի բոլոր միջոցները հեղափոխության նպատակին հասնելու համար: Նրա համար բարիք էր այն ամենը, ինչ ծառայում է հեղափոխությանը, չարիք՝ այն ամենը, ինչը խանգարում էր նրան...: Համակվելով ծայրահեղական հեղափոխական գաղափարով, նա, ի վերջո, կորցրեց բարու և չարի անմիջական տարբերության ըմբռնումը, կորցրեց անմիջական կապը կենդանի մարդկանց հետ, թույլ տալով խաբեություն, կեղծիք, բռնություն, դաժանություն...: Բացառապես մի գաղափարով համակվելը հանգեցրեց գիտակցության ահավոր նեղացման և բարոյական այլասերման, պայքարի ընթացքում միանգամայն անբարոյական միջոցների թույլատրման»¹:

Լենինը, լռության մատնելով հայերի ցեղասպանությունը, այնուհետև կատարեց երկրորդ սարսափելի քայլը՝ համագործակցության գնաց և րիտերոք ցեղասպանների հետ: Այս շրջանում բեմահարթակ է բարձրանում մի նոր դեմք՝ Կարլ Ռադեկը (Ձորելզոն): Հրեա, սոցիալիստ-դեմոկրատ, փայլուն լրագրող և հանդուգն, հնարամիտ քաղաքական գործիչ Ռադեկը մտերմացել էր Լենինի հետ շվեյցարական վտարանդիության ժամանակ: Նա գերմանական կնքված վագոնի ուղևորներից էր: 1917 թ. մարտին Ստոկհոլմում միանում է Գանեցկուն և բուլնիկների ԿԿ արտասահմանյան բյուրոյի ցուցատախտակի հետևում քաքնված, ապահովում է կապը Պարվուսի հետ: 1918 թ. վերջին բուլնիկները ուղարկում են Ռադեկին Գերմանիա, «օգնելու» այնտեղ պրոլետարական հեղափոխության կազմակերպմանը: Ձերբակալվում է, բանտարկվում, հետո՝ ազատվում: Լենինը Ռադեկին օգտագործում էր ամենամուօք և առեղծվածային առաքելությունների կազմակերպման գործում:

Ռադեկը հանձնարարություն է ստանում Լենինից՝ շփման մեջ մտնել Գերմանիայում ապաստան գտած երիտթուրք պարագլուխների հետ՝ Անգլիայի դեմ խորհրդա-թուրքական միասնական ճակատ ստեղծելու համար: Երիտթուրքերի հետ կապն իրականացնելու համար Ռադեկը դիմում է իր վաղեմի բարեկամ Պարվուսին: Վերջինս սիրահոծաբ ապա-

¹ Н. А. Бердяев, Истоки и смысл русского коммунизма, М., 1990, с. 97.

հովում է այդ կապը (նկատենք, որ երբ 1921 թ. Վահան Փափազյանը դիմում է Պարվուսին՝ խնդրելով ապահովել կապը բուլնիկների հետ, գերմանա-թուրքական գործակալը մերժում է, ստելով, թե՛ «մեծամասնականներն ոչ ոք կճանչնան»):

1919 թ. ուշ աշնանը տեղի է ունենում Ռադեկ-Թալեաթ հանդիպումը, որն ազդարարում է մի նոր փուլ բուլնիկների քաղաքական վարքագծում համագործակցություն դադարեցնելու հետ: Մոտավորապես նույն ժամանակ Ռադեկը հանդիպումներ է ունենում Էնվերի և Ջեմալի հետ: Մոսկվայում թուրք դեսպան Ալի Ֆուադ Ջեբեսոյը այդ առիթով իր հուշերում գրում է. «Երրորդ միջազգայինի գլխավոր անձնավորություններից մեկը՝ բուլնիկ խմբագիր Ռադեկը, իմանալով, որ այդ թվականին Բեռլինում գտնվող Թալեաթ փաշան Անատոլի ազգային շարժման հետ սերտ առնչություն ունի, շփման մեջ է մտել նրա հետ: Ռադեկը թելադրել էր նախկին ռազմական նախարար Էնվեր և նախկին ծովային նախարար Ջեմալ փաշաներին ուղարկել Մոսկվա և խոստացել էր նրանց, որ պիտի ապահովվի օգնությունը Անատոլի շարժմանը: Էնվեր և Ջեմալ փաշաները տարբեր թվականներին և տարբեր ճանապարհներով մեկնել էին Բեռլինից: Ջեմալ փաշան իր ընկերոջից ավելի առաջ էր Մոսկվա հասել: Թուրքական պաշտոնական պատվիրակությունը դեռ ճանապարհին էր գտնվում, իսկ Էնվեր փաշան խորհրդային մայրաքաղաք էր հասել Բեքիր Սամի Բեյի պատվիրակությունից հետո»²:

Առաջինը Մոսկվա հասած Ջեմալ փաշան 1920 թ. հունիսի 11-ին Մուստաֆա Զեմալին գրած նամակում հաղորդում է. «Մոսկվայում 15 օրվա աշխատանքից հետո ռուսական կառավարության կողմից ընդունվեց, որ գործունեություն ձեռնարկեն Թուրքեստանում, Աֆղանստանում և Հնդկաստանում... Այս նպատակով, երբ Տաշքենդ հասնեն, պիտի խնդրեն Էմիրից ընդունել ինձ»³: Իսկ 1920 թ. օգոստոսի 26-ին Մոսկվայից Զեմալին նամակ ուղարկեց արդեն Էնվեր փաշան: Նամակում հատկապես ընդգծվում էր. «Ես այստեղ եկա այն նպատակով, որ իսլամական մթնոլորտում ստեղծեն կազմակերպություններ և երկրի փրկության սիրույն աշխատեն: Տեսնվեցի խորհրդային իշխանության ղեկավարների հետ և նրանց էլ իմ մտքերին համախոհ գտա»³:

Բուլնիկներից ստանալով ֆինանսական խոշոր ներարկումներ, դա-

¹ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, ֆոնդ 1, ցուցակ 1, գործ 80, էջ 88:

² Նույն փեղում, էջ 69:

³ Նույն փեղում, էջ 72:

հիճմերն անցան գործի՝ Ձեմալը մեկնեց Տաշքենդ, իսկ Էմվերը՝ հրեա բուշևիկներ Ջինովկի, Ռադեկի, Բելա Կունի հետ միասին մեկնեց Բաքու՝ մասնակցելու Արևելքի ժողովուրդների համագումարին և գերեզման փորելու Հայաստանի առաջին Հանրապետության համար: Լենինի աջակցությամբ կոմունիստական ինտերնացիոնալում բարձրագույն պաշտոններ գրաված բուշևիկները՝ Ջինովկի (Ռադոմիշելսկի՝ Ապֆելբաում) ղեկավարությամբ, Արևելքի ժողովուրդների Բաքվի համագումարից դեռ մեկ ամիս առաջ, Կոմինտերնի երկրորդ համաժողովում, հրապարակայնորեն դատապարտեցին սիոնիստների ջանքերը՝ Պաղեստինում հայրենի օջախ ստեղծելու ուղղությամբ¹:

Ժխտելով սեփական ազգի անկախ պետություն ունենալու իրավունքը, նրանք, բնականաբար, առավել ևս դեմ էին հայկական անկախ պետականության ստեղծմանը, քանզի, ինչպես ասվում է Կոմինտերնի երկրորդ համաժողովի նյութերում. «Ելնելով ժամանակակից միջազգային իրադրությունից, չկա փրկություն կախյալ և թույլ ազգերին, բացի Խորհրդային Հանրապետությունների Միությունից»²:

Բուշևիզմի բարոյական անկումը հայոց եղեռնի հարցում ուներ զարգացման խիստ տրամաբանական օրինաչափություն: Լուսթյան մատնելով հայոց եղեռնը, այնուհետև համագործակցության մեջ մտնելով եղեռնագործների հետ, Լենինն ու նրա նվիրյալները անխուսափելիորեն և ուղղակիորեն պիտի աջակցեին մի նոր եղեռնագործության, ինչը տեղի ունեցավ 1920 թ.:

1920 թ. օգոստոսի 10-ին կնքվեց Սևրի նշանավոր պայմանագիրը, որը միջազգային իրավական փաստաթղթերում նվիրագործում էր Ազատ, Անկախ և Միացյալ Հայաստանի գաղափարը: Այդ գաղափարին դեմ էին թե՛ Թուրքիան և թե՛ բուշևիկյան Ռուսաստանը:

Թուրքիան ցանկանում էր պահպանել Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության անձեռնմխելիությունը, իսկ բուշևիկներն ունեին իրենց ծավալապաշտական նկրտումները: Շահերը համընկնում էին, ինչը և հանգեցրեց թուրք-բուշևիկյան դաշինքի:

Դեռ 1919 թ. վերջին Ստամբուլ էր ժամանել հայտնի բուշևիկ Շավվա Էլիավան և հաղորդել էր թուրքերին, որ բուշևիկները «պիտի լիովին ճանաչեն, ամրացնեն և արագորեն սկսեն օժանդակել իմպերիալիստական

1 *Shu* Коммунистический интернационал в документах, М., 1933, с. 129.
2 *Նույն րեդում*:

ճակատի հանդեպ թուրքական ազգային շարժմանը»¹:

Ձեմալը 1920 թ. ապրիլի 26-ին Լենինին գրած նամակում պարզապես առաջարկում էր բաժանել Անդրկովկասը, ընդ որում՝ Վրաստանն ու Ադրբեջանը նախատեսում էր թողնել Ռուսաստանին, իսկ Հայաստանը հռչակել միայնակ: Միաժամանակ, «իմպերիալիզմի» դեմ պայքար մղելու պատրվակով, Ձեմալը խնդրում էր Լենինից զենք, պարեն, դեղորայք, ռազմաինժեներական նյութեր՝ 5 միլիոն լիրա ոսկի ընդհանուր արժողությամբ²:

Մոսկվա ուղարկվեց թուրքական պաշտոնական պատվիրակություն, որը 1920 թ. օգոստոսի 14-ին ընդունվեց Լենինի կողմից: Ինչպես նշում է իր հուշերում Ալի Ֆուադ Ջեբեսյը, «մեր ներկայացուցիչները, երբ հիշեցրել են, որ հայերի աղմկարարությունը խիստ շատ է և տևականորեն իրենց անմեղության մասին խոսելուն հակառակ, կարծվածին չափ անմեղ չեն, Լենինը ասել է. «Այո, ճիշտ է, սակայն կասկած չկա, որ թե՛ Հայաստանը, թե՛ Վրաստանը շատ մոտ ժամանակ պետք է ստանան մեր ցանկացած ձևը»³: Թուրքական պատվիրակության նախագահ Բեքիր Սամի բեյը, ամփոփելով իր տպավորություններն այդ հանդիպումից, ընդգծում էր. «Լենինը շատ համակրելի դիմագծերով, շատ բացսիրտ մի անձնավորություն գտանք, մեզ և իսլամական աշխարհի հանդեպ շատ բարյացակամ նկատեցինք»⁴: Բեքիր Սամի բեյի նշած «բարյացակամության» ակնառու ապացույցն էր 1920 թ. օգոստոսի 24-ին Մոսկվայում ստորագրված թուրք-բուշևիկյան դաշնագրի նախագիծը և Լենինի համաձայնությունը Հայաստանի Հանրապետության վրա հարձակում սկսելու մասին:

Նախագծի հենց առաջին հոդվածը հակահայկական է և մերժում է Սևրի պայմանագիրը: Փաստաթղթում ասվում է. «Ռուսական Հանրապետությունը պարտավորվում է բացարձակապես չճանաչել Թուրքիային վերաբերող և թուրք ազգային կառավարության ներկայացուցիչ Ազգային մեծ ժողովի կողմից չվավերացված պետական որևէ համաձայնագիր»⁵:

Բուշևիկները՝ Պարվուսի միջնորդությամբ և Թալեաթի օգնությամբ,

1 ՀՀ ԳԱԱ արևելագիրության ինստիտուտի արխիվ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 80, էջ 88:

2 *Shu* Дженью Харков, Военные в политической жизни современной Турции, Софья, 1989, с. 268.

3 ՀՀ ԳԱԱ արևելագիրության ինստիտուտի արխիվ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 80, էջ 106:

4 *Նույն րեդում*, էջ 107:

5 Գ. Լազյան, Հայաստան և Հայ դարը, Երևան, 1991, էջ 255:

Գերմանիայում գնեցին 6000 հրացան, ավելի քան 5 միլիոն փամփուշտ, 17.600 արկ և այդ ամենը նվիրեցին քեմալականներին: Իսկ սեպտեմբերին Թուրքիան բուլղարիայի Ռուսաստանից ստացավ 200,6 կգ ձուլածո ոսկի:

Կոմիստերնի ղեկավարությամբ Արևելքի ժողովուրդների Բաքվի համագումարի կողմից ստեղծված «Արևելքի ժողովուրդների քարոզչության և գործողության խորհուրդը» սեպտեմբերի 17-ին մի որոշում է ուղարկում Կոմիստերնին, ՌԿԿ Կենտկոմին և Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոմիսարին, որում ասվում էր. «Ուժերի ու միջոցների սպառման հետևանքով Թուրքիայում մարում է ազգային-հեղափոխական շարժումը: Մուստաֆա Քեմալի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը դժվարությամբ է շարունակում ռազմական գործողությունները: ... Նման հանգամանքներում ազգայնականներն ի վիճակի չեն պայքարը շարունակել մեկ ամսից ոչ ավելի: Եթե այդ ընթացքում կապ չհաստատվի Խորհրդային Ռուսաստանի հետ, և վերջինիս կողմից չցուցաբերվեն նյութական օգնություն ու բարոյական աջակցություն, ապա ազգային շարժումը կճնշվի: Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը կտապալվի»:

Քեմալական Թուրքիային փրկելու համար սույն փաստաթղթում արվում է հետևյալ առաջարկը. «Խորհրդային Ռուսաստանի ու համաշխարհային հեղափոխության համար կործանարար այդ հետևանքներից խուսափելու նպատակով մեզ անհրաժեշտ է. ա) ինչ գնով էլ լինի և ամենայն արտակարգությամբ աջակցել մարտղ ազգային շարժմանը Թուրքիայում, բ) կանխել անգլո-շահական, հայկական և վրացական զինվորական ուժերի միավորումը: Ինչպես մեկը, այնպես էլ մյուսը կարող են ձեռք բերվել **միայն բուրքական ազգայնական գործերի հեղափոխված, սեփական ժողովրդին ճնշող Դաշնակցության լծից ազատվելու և հեղափոխական Թուրքիայի հեղափոխվելու դրոշի ներքո Հայաստանի վրա հարչակվելով**»¹:

Եվ այսպես, Բաքվում գործող բուլղարիայից այս կազմակերպությունը՝ Մոսկվային առաջարկում է՝ Թուրքիային փրկելու համար կործանել Հայաստանի Հանրապետությունը, մի գործընթաց, որն անխուսափելիորեն պետք է իրականացվեր հայ ժողովրդի նոր ցեղասպանությամբ, որովհետև Հայաստանի ոչնչացումը՝ փաստաթղթի հեղինակների առաջարկով, հանձնարարվում էր թուրքական զորքերին: Առաջարկն, ինչպես նշվեց,

¹ ԽՍՀՄ ԿԿԱ, ֆ. 64, գ. 29, ք. 58-62 (ընդգծումը մերն է - Ռ. Խ.):

արվել է սեպտեմբերի 17-ին, իսկ Թուրքիայի հարձակումը սկսվել է սեպտեմբերի 28-ին: Բացատրությունները, կարծում ենք, ավելորդ են:

Լենինը և իր նվիրյալները հրահրեցին քեմալական արշավանքը Հայաստանի առաջին Հանրապետության դեմ, որի հետևանքով գոհվեցին տարածաշրջանում ապրող հարյուր հազարավոր խաղաղ բնակիչներ: Լենինի համաձայնությամբ, քեմալական զորքերը 1920 թ. սեպտեմբերի 28-ին հարձակվում են Հայաստանի վրա¹: Թուրքական զորքերն այս անգամ արդեն Արևելյան Հայաստանում են շարունակում հայերի ցեղասպանությունը: Նոյեմբերի 29-ին՝ հայ ժողովրդին փրկելու պատրվակով, Հայաստան են մտնում նաև ռուսական զորքերը: Հայաստանը կիսվում է Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև:

Բերված նյութերը վկայում են, որ բուլղարացի, բուլղարիայից կուսակցությունը և այդ կուսակցության առաջնորդ Վ. Լենինը մեղսակից են հայերի ցեղասպանությանը:

¹ «Յյուն», շաբաթաթիթ, Անկարա, 1964, 4 դեկտեմբերի, էջ 7: